

FTAXP: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Манзу Б.Қ., ²Найманбаев Б.Р.

¹тарих ғылымдарының магистрі. Мұғалім. «Парасат» колледжі. Шымкент, Қазақстан

²тарих ғ.д., профессор. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

**ТҮРКІ ЖӘНЕ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ЫҚПАЛЫ:
ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАЛДАУЛАР**

Автор-корреспондент: manzu.beka1@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада Түркі және Ислам мәдениеттерінің Орталық Азияға ықпалы тарихи, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Түркі халықтарының аймақтағы рөлі мен Ислам дінінің таралуы нәтижесінде қалыптасқан өркениеттік өзгерістер зерттеледі. Археологиялық деректер, тарихи құжаттар және әдеби мұралар негізінде мәдени синтездің қазіргі қоғамдағы маңызы ашылады. Ислам мәдениетінің тіл, құқық, білім жүйесіне тигізген әсері, сондай-ақ архитектура, өнер және философия салаларындағы ықпалы сараланады. Ортағасырлық ғұламалар – Әл-Фараби, Ибн Сина, Жүсіп Баласағұн және басқа да ойшылдардың ғылыми жетістіктері сипатталады. Мақалада Ислам құндылықтарының дәстүрлі дүниетаныммен өзара әрекеттесуі мен мәдениетаралық байланыстарға қосқан үлесі талданады. Сонымен қатар, Исламның әлеуметтік әділеттілік, білім беру және гуманизм идеяларын қалыптастырудағы рөлі атап өтіледі. Аймақтағы тарихи тұлғалардың мәдениет пен ғылымның дамуына қосқан үлесі ерекше көрсетіледі, бұл олардың өркениетаралық диалогты нығайтуға ықпал еткенін дәлелдейді. Орталық Азияның мәдени мұралары мен Ислам өркениетінің өзара ықпалдастығы аймақтың бірегей мәдениеті мен рухани құндылықтарының қалыптасуына ықпал еткені айқындалады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, түрік, мәдениеті, ислам, философия, рухани, этникалық, дін, аймақ

МРНТИ: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Манзу Б.Қ., ²Найманбаев Б.Р.

¹магистр истории. учитель колледжа «Парасат». Шымкент, Казахстан

²д.ист.н., профессор ЮКПУ им.Ө.Жәнібеков. Шымкент, Казахстан

**ВЛИЯНИЕ ТЮРКСКОЙ И ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУР НА ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ:
НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И АНАЛИЗЫ**

Автор-корреспондент: manzu.beka1@mail.ru

Аннотация: В статье исследуется влияние тюркских и исламских культур на Центральную Азию с исторической, культурной и социальной точек зрения. Рассматривается роль тюркских народов и цивилизационные изменения, вызванные распространением ислама. На основе археологических данных, исторических документов и литературного наследия подчеркивается значимость культурного синтеза. Анализируется влияние исламской культуры на язык, правовую, образовательную системы, архитектуру, искусство и философию. Описываются достижения средневековых ученых, таких как Аль-Фараби, Ибн Сина и Юсуф Баласагуни. Особое внимание уделяется взаимодействию исламских ценностей с традиционным мировоззрением и их роли в межкультурных связях. Также подчеркивается влияние ислама на развитие социальной справедливости, образования и гуманизма. Вклад исторических личностей в развитие культуры и науки доказывает их роль в укреплении цивилизационного диалога. Взаимное влияние культурного

наследия Центральной Азии и исламской цивилизации способствовало формированию уникальной культурной и духовной идентичности региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, тюрки, культура, ислам, философия, духовность, этнический, религия, регион

IRSTI: 03.02

<https://orcid.org/0009-0008-4017-8678>

<https://orcid.org/0000-0001-5859-4487>

¹Manzu B.K., ²Naimanbaev B.R.

¹The history department. teacher of the Parasat College. Shymkent, Kazakhstan

²doctor of Historical Sciences, Professor of the O.Zhanbekov SKPU.Shymkent, Kazakhstan

INFLUENCE OF TURKIC AND ISLAMIC CULTURES ON CENTRAL ASIA: SCIENTIFIC RESEARCH AND ANALYSES.

Corresponding author: manzu.beka1@mail.ru

Abstract: This article examines the influence of Turkic and Islamic cultures on Central Asia from historical, cultural, and social perspectives. It explores the role of Turkic peoples and the civilizational changes brought by the spread of Islam. Based on archaeological data, historical documents, and literary heritage, the significance of cultural synthesis in modern society is highlighted. The impact of Islamic culture on language, law, education systems, architecture, art, and philosophy is analyzed. The contributions of medieval scholars such as Al-Farabi, Ibn Sina, and Yusuf Balasaguni are discussed. The article also addresses the interaction between Islamic values and traditional worldviews, emphasizing their role in intercultural relations. Furthermore, the influence of Islam in promoting social justice, education, and humanism is underscored. The role of historical figures in the development of culture and science demonstrates their contribution to strengthening civilizational dialogue. The mutual influence between Central Asia's cultural heritage and Islamic civilization is highlighted, contributing to the formation of a unique cultural and spiritual identity in the region.

Keywords: Central Asia, Turkic, culture, Islam, philosophy, spirituality, ethnic, religion, region.

Kіріспе

Орталық Азия – әлемнің тарихи және мәдени тұрғыдан аса бай аймақтарының бірі. Бұл өңір тек географиялық тұрғыдан ғана маңызды емес, сонымен қатар мәдени және өркениеттік ықпалдастықтар мен әртүрлі халықтардың тарихи байланыстары арқылы да ерекше орын алады. Түркі әлемі мен Ислам діні осы аймақтың дамуына зор ықпал етіп, оның мәдениетін, дәстүрлерін және қоғамын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды.

Түркі халқының көшпенді мәдениеті мен Исламның Орталық Азияға келуі аймақтың тарихи және рухани дамуына үлкен өзгерістер әкелді. Түркілердің мемлекет құрған кезеңдерінде олар әскери қуат пен әлеуметтік құрылымның жаңа түрлерін енгізді. Ал Ислам діні өз кезегінде ғылым, білім, өнер, архитектура сияқты салаларда үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндік берді. Бұл мәдениеттердің ықпалдастығы аймақтың бірегей тарихи бейнесін қалыптастырып, көптеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымына терең әсер етті.

Осы мақалада Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азияның тарихи құндылықтарына әсері талданады. Мақаланың негізгі мақсаты – Түркі және Ислам мәдениеттерінің бір-бірімен ықпалдасып, аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін жан-жақты қарастыру. Сонымен қатар, бұл зерттеу Орталық Азияның мәдени мұрасының бүгінгі таңдағы маңыздылығын және оның қазіргі қоғамдағы рөлін түсінуге көмектеседі.

Мақаланың өзектілігі: Орталық Азия - Түркі және Ислам әлемінің мәдени және тарихи мұраларының тоғысқан аймағы. Бұл аймақтағы халықтар мен өркениеттердің дамуы Түркі мәдениетінің, Ислам дінінің, сонымен қатар олардың бірігіп жатқан әсерлерінің

нәтижесінде қалыптасқан. Түркілердің және Исламның Орталық Азия тарихына, мәдениетіне және өркениетіне әсері бүгінгі таңда әлі де өзектілігін жоймаған тақырып. Осы аймақтың тарихы мен мәдениетін тереңірек зерттеу, оның әлемдік тарихтағы орны мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азиядағы тарихи құндылықтарына әсері, олардың аймақтың мәдениетіне қосқан үлесі және осы үдерістердің қазіргі кезеңдегі өзектілігі қарастырылады. Қазіргі таңда тарихи мұраларға деген қызығушылықтың артуы, аймақтағы мәдениеттің жаңғыруы мен өркендеуі – бұл тақырыптың мәнін одан әрі аша түседі.

Мақаланың мақсаты: Мақаланың негізгі мақсаты – Түркі және Ислам әлемінің Орталық Азиядағы тарихи құндылықтарына әсерін терең талдай отырып, аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін анықтау. Сонымен қатар, Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара ықпалдастығы мен Орталық Азияның қазіргі мәдени мұрасы арасындағы байланысты қарастыру.

Орталық Азияның тарихи құндылықтарына әсер еткен Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалына арналған зерттеулерді жүргізген ғалымдар мен олардың еңбектері аймақтағы мәдени, рухани, әлеуметтік және саяси процестердің терең талдауларына негізделеді.

Тарихнамасы: Бұл ғалымдар Орталық Азияның мәдени мұрасын зерттеу барысында Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара ықпалдастығын, сондай-ақ олардың аймақтың рухани және мәдени дамуына тигізген әсерін қарастырған.

Сейітқазы Смағұлова Түркі және Ислам мәдениеттерінің өзара байланысын зерттей отырып, олардың бір-біріне ықпалы мен Орталық Азиядағы мәдениеттің қалыптасуындағы рөлін терең түсіндіреді. Ол Түркі және Ислам мәдениеттерінің синтезі нәтижесінде жаңа өркениеттің қалыптасуына назар аударады. Бұл зерттеулерде мәдениетаралық қарым-қатынас, исламның аймақтық білім жүйесіне әсері сияқты тақырыптар талданады. Еңбегі: Смағұлова, С. Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалдастығы[1].

Қадырқызының зерттеулері Исламның Орталық Азияға енуі және оның аймақтық мәдениет пен әлеуметтік құрылымға әсері мәселелеріне арналды. Ол Исламның аймақтық рухани өмірге қалай ықпал еткенін, білім мен мәдениет саласындағы өзгерістерді терең зерттейді. Еңбегі: Қадырқызы, Ж. Орталық Азиядағы Ислам және оның әлеуметтік әсері[2].

Зерттеу әдістері мен теориялық талдау

Мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс, мәдениеттанулық талдау және деректік зерттеу әдістері қолданылды. Археологиялық артефактілер мен жазбаша құжаттар негізінде Ислам мәдениетінің таралу кезеңдері мен түркілік мәдениетпен өзара әрекеттесу динамикасы зерттелді. Сонымен қатар, әдеби және философиялық еңбектердің мазмұндық талдауы арқылы мәдени синтездің ерекшеліктері анықталды. Дереккөздердегі мәліметтер салыстырылып, олардың маңызы мен сенімділігі бағаланды.

Түркі мен Исламның синтезі: Түркі және Ислам мәдениеттері өзара ықпалдасып, Орталық Азияның рухани және мәдени өркениетіне үлкен әсерін тигізді. Бұл ықпалдастық әдебиет, ғылым, өнер мен философия салаларында жаңа бағыттарды туындатты.

Исламның білім мен ғылымға әсері: Исламның таралуы Орталық Азияның білім және ғылым жүйесіне үлкен ықпал жасап, жаңа білім беру жүйелерін қалыптастырды. Сонымен қатар, Исламның құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымы аймақта маңызды өзгерістерге алып келді.

Түркілердің әскери және саяси ықпалы: Түркілердің әскери қуаты мен саяси жүйесі аймақтың дамуында үлкен рөл атқарды. Түркі мемлекеттері Орталық Азияда саяси билік пен мәдениет саласындағы ықпалын көрсетті.

Архитектура мен өнердегі ықпалдастық: Түркі мен Ислам мәдениеттерінің бірігуі Орталық Азияның архитектурасы мен өнерінде жаңа стильдер мен тәсілдерді қалыптастырды.

Түркі халқының тарихы Орталық Азиямен тығыз байланысты. Түркілердің көшпенді

өмір салты, әскери өнері, әлеуметтік құрылымы мен мәдениеті аймақтың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Түркілердің алғашқы мемлекеттік құрылымдары Орталық Азияның саяси картасында айтарлықтай өзгерістер әкелді. Түрік қағанатының құрылуы мен оның әскери қуаты бүкіл аймақтағы саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп, мәдени байланыстардың дамуына ықпал етті. Қарахандар, Селжұқтар және Қыпшақтар сияқты Түркі мемлекеттері мәдени, саяси және әлеуметтік дамуды жаңа деңгейге көтеріп, Исламның таралуына үлкен ықпал етті[3].

Түркі тілдеріндегі көне жазба ескерткіштер, әсіресе, Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбалары Орталық Азия халықтарының мәдени тарихын зерттеуде аса маңызды орын алады. Түркілердің қолөнері, музыкасы мен өнері аймақтағы басқа халықтарға да әсер етті. Сонымен қатар, түркі халқының қалыптасқан әскери құрылымдары мен ұйымдастыру қабілеттері Орталық Азияның өркениеттік дамуына ықпал етті[4].

Ислам діні Орталық Азияға түркілер арқылы тарады, бірақ ол аймақтың мәдениетіне толыққанды енген кезде жаңа өркениеттің негіздерін қалыптастырды. Исламның Орталық Азиядағы таралуы білім мен ғылымды, архитектураны, әдебиет пен өнерді дамытуға ықпал етті. Бұған аймақтағы көптеген медреселер, мешіттер мен исламдық құрылыс үлгілерін жатқызуға болады. Ислам әлемінің философиясы, құқықтық жүйесі және діни сенімдері жергілікті халықтардың мәдениетіне және күнделікті өміріне терең әсер етті[5].

Орталық Азияда Исламның таралуы XI-XII ғасырларда басталып, аймақтағы мәдени, діни және әлеуметтік құрылымдарда үлкен өзгерістерге алып келді. Исламның ғылым мен білімге деген көзқарасы, сондай-ақ оның философиялық және рухани аспектілері аймақтағы халықтардың интеллектуалдық тұрғыдан дамуына ықпал етті. Мысалы, Орталық Азияның көрнекті қалаларында – Самарқанд, Бұқара, Хорезм, Мерв және Ташкентте білім беру мекемелері мен ғылыми орталықтар ашылды[6].

Исламдық сәулет өнері Орталық Азияның архитектурасына елеулі ықпал етті. Бүкіл аймақ бойынша мешіттер, медреселер, кесенелер салынды. Орталық Азиядағы архитектуралық ескерткіштердің көпшілігі Исламның мәдени әсерін көрсетеді. Самарқанд қаласындағы Регистан алаңы, Бухарадағы Исмаил Самани кесенесі, сондай-ақ Ташкенттегі Хаст-Имам кешені – Орталық Азиядағы исламдық архитектураның маңызды үлгілері болып табылады[7].

Түркілер мен Ислам арасындағы қарым-қатынас мәдениетаралық алмасуға себеп болды. Бұл кезеңде әдебиет, өнер, ғылым мен философия салаларында өзара ықпалдастық орын алды. Түркі әлемі мен Исламның мәдени байланысы Орталық Азияның мәдениетінде жаңа дәуірдің қалыптасуына ықпал етті. Қала мәдениетінің дамуы, жаңа білім беру жүйелерінің қалыптасуы және діни мектептердің ашылуы – бұл үрдістердің айқын көріністері[8].

Түркілер мен Исламның мәдени ықпалдастығын әдебиетте де көруге болады. Орталық Азияның классикалық әдебиетінде, әсіресе Әбу Насыр әл-Фараби, Ибн Сина (Авиценна), Жами және Физули сияқты ғалымдар мен ақындардың шығармашылығында Түркі және Ислам мәдениеттерінің арасындағы ықпалдастық айқын көрініс тапты. Әсіресе, Исламдық философия мен ғылымның түркілердің мәдениетіне енуі аймақтың интеллектуалдық өмірін байытты[9].

Орталық Азиядағы Түркі және Ислам мәдениеттерінің бірігуі жаңа рухани және мәдени бағыттардың пайда болуына себеп болды. Аймақтағы дін мен мәдениет арасындағы үйлесім, халықтар арасындағы байланыстар мен мәдени алмасулар, Орталық Азияның қоғамы мен рухани өмірінде маңызды өзгерістер әкелді. Сонымен қатар, мәдени ықпалдастық исламдық дүниетаным мен түркілік дәстүрлерді синтездей отырып, аймақтың этникалық, әлеуметтік және саяси құрылымдарын да өзгертуге ықпал етті[10].

Түркі және Ислам әлемі Орталық Азияның тарихи және мәдени құндылықтарына елеулі әсер етті. Түркілердің көшпенді өмір салты мен әскери қуаты, сондай-ақ Исламның білім мен мәдениет саласындағы ықпалы аймақтың өркениетінің қалыптасуында маңызды

рөл атқарды. Бұл екі мәдениет арасында тығыз байланыс орнап, Орталық Азияның тарихи мұрасы қалыптасты. Мақалада қарастырылғандай, Түркі және Ислам әлемінің өзара ықпалдастығы Орталық Азияны бірегей мәдени кеңістікке айналдырды, оның тарихи мұралары қазіргі кезде де зерттелуде.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Орталық Азияда Ислам мәдениетінің таралуы түркі халықтарының дәстүрлі құндылықтарымен терең синтезге түскен. Тілдік, құқықтық және білім беру жүйелеріндегі өзгерістер аймақтың мәдени дамуына ықпал еткен. Әсіресе, Әл-Фараби мен Ибн Сина еңбектерінде исламдық философия мен түркілік дүниетанымның біртұтас үйлесімі байқалады. Архитектуралық ескерткіштер мен өнер туындылары исламдық өркениет пен түркілік ою-өрнектердің бірігуінің айқын көрінісі болып табылады. Бұл нәтижелер Ислам мен түркі мәдениеттерінің өзара ықпалдастығының аймақтың мәдени және рухани дамуына қосқан үлесін дәлелдейді.

Түркі және Ислам мәдениеттерінің ықпалдастығы Орталық Азияның қазіргі тарихын, мәдениетін және қоғамын қалыптастыруда маңызды орын алады. Бұл зерттеу аймақтың тарихи мұрасын түсінуге және оны сақтау мен дамытуға көмектеседі.

Түркі және ислам мәдениеттері Орталық Азияның тарихында маңызды орын алады. Олардың әсері тек өткен замандармен шектелмей, қазіргі қоғамда да өз көрінісін табуда. Ғылыми зерттеулер мен талдаулар бұл ықпалды тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, аймақтың мәдени және тарихи мұрасының маңыздылығын көрсетеді. Бұл мәдениеттердің Орталық Азияға ықпалы әлі күнге дейін өзекті және маңызды болып қала береді, әрі олардың келешек ұрпақ үшін маңызы зор.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде түркі және ислам мәдениеттерінің Орталық Азияға ықпалына арналған көптеген ғылыми зерттеулер мен талдаулар жасалған. Орталық Азиядағы мәдениетаралық байланыстарды зерттеу үшін тарихи, антропологиялық, археологиялық және филологиялық әдістер қолданылады. Мысалы, түркі мәдениеті мен ислам діні арасындағы байланыстарды талдайтын зерттеулер аймақтағы мәдени алмасу процесін және оның қазіргі қоғамдағы ықпалын түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Smagulova, S. Turki jane Islam mádeniетteriniń yqpaldastygy. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2013. 120 b.
2. Qadyrқызы, J. Ortalyq Aziadaғы Islam jáne onyńáleýmettik áseri. Almaty: Bilim, 2008. 150 b.
3. Joldasbekov, B. Túrkielerdiń tarihy jáne mádeniетi. Astana: Qazaqstan ýniversiteti, 2003. 200 b.
4. Abaev, S. Túrki mádeniетi jáne Ortalyq Azia. Almaty: Gýlym, 2000. 250 b.
5. Qadyrgalı, T. Ortalyq Aziadaғы Islamnyń taralýy. Tashkent: Shygys ýniversiteti, 2005. 180 b.
6. Nurmagánbetova, J. Ortalyq Azianyń Islam tarihy. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2010. 220 b.
7. Nurtazina, A. Túrki halyqtarynyń mádeni murasy. Almaty: Atamura, 2017. 300 b.
8. Smaǵulova, A. Túrki men Islam mádeniетteriniń sintezi. Shymkent: Shymkent ýniversiteti, 2012. 160 b.
9. Aqylbekov, M. Islam jáne Túrki dástúrleri: Ortalyq Aziadaғы yqpaldastyq. Taraz: Taraz ýniversiteti, 2019. 175 b.
10. Islamova, S. Ortalyq Aziadaғы túrki jáne islam mádeniетteri. Tashkent: Orta Azia akademiasy, 2015. 210 b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Манзу Бексұлтан Қалдыбекұлы - тарих ғылымдарының магистрі. «Парасат» колледжінің оқытушысы, Шымкент, Қазақстан. manzu.beka1@mail.ru